

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2022.3.2>**Світлана БЕРНАЦЬКА**

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови, літератури та культури
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», проспект Перемоги, 37, Київ, Україна, 03056
ORCID: 0000-0002-3029-2396

Svitlana BERNATSKA

PhD in Philology,
Associate Professor at Ukrainian Language, Literature and Culture Department
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", 37, Peremohy Ave,
Kyiv, Ukraine, 03056
ORCID: 0000-0002-3029-2396

**ПОХОДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНУВАЛЬНОГО ФАКТОРА
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ****THE ORIGIN OF THE DETERMINATIVE FACTOR
IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE**

У статті обґрунтовано сферу, яка визначає детермінувальний фактор та передумови необхідності реалізації певної дії та сприяє класифікації семантичних відтінків необхідності. Поглиблено синтаксичну думку про формування та специфіку дослідження конструкцій за джерелами походження детермінувального фактора. Багатогранність являють утворення, в яких постають моральні норми та усталені традиції поведінки. Постає необхідність реалізації певної дії, що уможлиблюється завдяки стереотипним уявленням про навколишній світ, безперечно, у складі семантики детермінувального фактора має компонент «колективність» як визначальне джерело формування необхідності. Неминучість реалізації певної ситуації в таких реченнях зумовлена волевиявленням цілої групи людей, що поділяють одну позицію. Джерело походження детермінувального фактора має індивідуальний характер. Детермінація реалізації необхідності в утвореннях такого зразка ґрунтується на індивідуальних уявленнях та суб'єктивних очікуваннях суб'єкта модальної оцінки. Оцінка автором повідомлення іншої особи як суб'єкта логічної діяльності віддзеркалюється за допомогою використання дієслів семантичної групи. Маркування інформації, висловленої в повідомленні як «чужої», неможливе без вказівки на її джерело, тобто за будь-яких умов потребує спеціальних формальних засобів вираження. Детермінувальний фактор об'єктивного характеру є необхідною причиною реалізації потенційної дії, що перебуває у сфері, незалежній від волі учасників ситуації необхідності. Суб'єктивізм такого фактора ситуації необхідності зумовлений особистими інтенціями суб'єкта волевиявлення і не залежить від об'єктивних причин. У висновку стверджуємо, що виникнення детермінувального фактора відбувається у двох напрямках: з урахуванням колективності/індивідуальності його походження та суб'єктивного/об'єктивного характеру.

Ключові слова: необхідність, семантична структура, дієслівні предикати, маркування інформації.

The article substantiates the field that specificates the determining factor and prerequisites for the need to implement a certain action and contributes to the classification of the semantic nuances of necessity. The syntactic opinion about the formation and specificity of the study of constructions according to the sources of the origin of the determining factor is deepened. Formations in which moral norms and established traditions of behavior appear are multifaceted. There is a need to implement a certain action, which is made possible thanks to stereotypical ideas about the surrounding world, without a doubt, the component "collectivity" as a determining source of necessity formation is part of the semantics of the determining factor: The inevitability of the realization of a certain situation in such sentences is determined by the will of a whole group of people who share the same position. The source of the determining factor has an individual character. The determination of the need for the formation of such a sample is based on the individual ideas and subjective expectations of the subject of modal assessment. The author's assessment of another person's message as a subject of logical activity is reflected by the use of verbs of the semantic group. Marking the information expressed in the message as "other's" is impossible without indicating its source, that is, under any conditions, it requires special formal means of expression. A determining factor of an objective nature is a necessary reason for the realization of a potential action, which is in the sphere independent of the will of the participants in the situation of necessity. The subjectivity of this factor of the situation of necessity is determined by the personal intentions of the subject of the manifestation of will and does not depend on objective reasons. In conclusion, we claim that the emergence of the determining factor occurs in two directions: taking into account the collectivity / individuality of its origin and the subjective / objective nature.

Key words: necessity, semantic structure, verbal predicates, marking of information.

Постановка проблеми. Звертає на себе увагу той факт, що в українському мовознавстві не розроблено класифікації досліджуваних конструкцій за джерелом походження детермінувального фактора. Зрозуміло, що речення з модальним значенням необхідності, у яких перетворення потенційної ситуації в дійсну зумовлене правовими нормами, закріпленими у офіційних документах, передбачають функціонування в них детермінувального фактора.

Детальним вивченням сфери, яка визначає детермінувальний фактор, виступає екстралінгвальна дійсність, а не формальні чи семантичні особливості структури висловлення. Обґрунтовує характер передумови необхідності реалізації певної дії та сприяє класифікації семантичних відтінків необхідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальними для аналізу проблеми суб'єктивної природи детермінувального фактора є слова чи словосполучення, які охоплюють вказівку на джерело інформації. В.Д. Шинкарук розтлумачує такі компоненти реченнєвої структури, як вираження модусної категорії авторизації [15, с. 57–60]. Вагомі місце посідають дослідження М.В. Мірченка про категорію формально-синтаксичної предикативності [10, с. 193–198]. Про явище граматичної синонімії у сфері виражальних значень ідеться в розвідках В. Рогожі, Г. Ситар і Т. Телецької [12; 13; 14]. Основним типом речень потенційної модальності об'єктивної необхідності виступають індикативно-розповідні конструкції, що виражають констатацію фактів, тобто висловлення констатувальної модальності. Цінними для нашого дослідження є теоретичні напрацювання Н.М. Костусяк над граматичною надкатегорією модальності як багатовекторною мовною величиною, що бере участь у формуванні комунікативного процесу [9, с. 289–354], І.Р. Вихованця щодо реченнєвої категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування [2, с. 62] та ін.

Мета статті – обґрунтувати конструкції, в яких детермінувальний фактор має колективне походження, що постає внаслідок дії індивідуального об'єктивного чи суб'єктивного характеру. **Для досягнення поставленої мети сформульовано завдання:** виокремити класифікації досліджуваних конструкцій за джерелами походження детермінувального фактора та простежити їхню видозмінувальну природу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Функціонування в офіційних документах детермінувального фактора харак-

теризується колективним характером свого походження, оскільки суб'єктом волевиявлення в такому разі виступають певні установи, напр.: *Село наше монастирське, і ми повинні були сплачувати десятину Лисівському монастиреві: і десятий сніп, і десятого вола, і десяту дуплянку бджіл, і навіть десятий пуд криці* (Володимир Малик); *Депутатів протримали в Петербурзі цілий рік і, посилаючись на те, що в московських архівах не знайдено універсалу Богдана Хмельницького, вирішили, що раніше, ніж розв'язувати питання про запорозькі землі, треба їх переписати та звірити на картах* (Адріан Кашенко); *З самого ранку біля головних воріт зліва стояли вишикувані кінні спагії, ті, що служили султанові за землі, – тімаріоти і заїми; справа – яничари. Очікували виїзду султана. Повинна була відбутись церемонія цілування султанської мантії* (Роман Іваничук).

Більшу розмаїтість являють утворення, детермінувальним фактором реалізації ситуації необхідності в яких постають моральні норми та усталені традиції поведінки. Ті речення, необхідність реалізації певної дії в яких уможливлено завдяки стереотипним уявленням про навколишній світ, безперечно, у складі семантики детермінувального фактора мають компонент «колективність» як визначальне джерело формування необхідності. Неминучість реалізації певної ситуації в таких реченнях зумовлена волевиявленням цілої групи людей, що поділяють одну позицію, напр.: *Треба придивитися до людей, які не задовольняють кар'єристів і демагогів. Це повинні бути чесні люди* (Роман Андріяшик); *Бо треба паруси не просто зшити, ти повинен кожен парус озброїти, обшити парусину сталевими тросами, доладнувати по краях всіма необхідними деталями, щоб найлютішу бурю витримала твоя робота: а це вже вміння, хист, це вже мистецтво!* (Олесь Гончар); *Море любить порядок, у майстерні повинен майстер діло вести, а не хтось там...* (Олесь Гончар). Саме завдяки місткості семантичної структури та здатності модального слова імпліцитно виражати значення «згідно з усталеними нормами, колективними уявленнями» детермінувальний фактор необхідності в таких реченнях не має спеціалізованого формального вираження.

Речення, в яких джерело походження детермінувального фактора має індивідуальний характер, різняться і за семантичною структурою, і за способом граматичного оформлення. Детермінація реалізації необхідності в утвореннях такого зразка ґрунтується

на індивідуальних уявленнях та суб'єктивних очікуваннях суб'єкта модальної оцінки, напр.: **Я вважав, що всяке живе створіння, плекаючи потомство, повинно триматися обережно, а ця щуриха здуріла: я міг її знищити, але не підіймалась рука** (Роман Андріяшик); **Пригадується, як Ганна Остапівна ще з перших кроків напучувала тебе: «Ви принесли сюди свої інститутські, здебільшого слухні педагогічні ідеї, а тут найчастіше треба просто людського тепла...»** (Олесь Гончар); **Як ото у когось з полководців: кожен солдат повинен носити в своїй похідній торбині маршальський жезл** (Олесь Гончар). Про суб'єктивну природу детермінувального фактора свідчать слова чи словосполучення, які містять вказівку на джерело або спосіб отримання інформації. В.Д. Шинкарук потрактовує такі компоненти реченнєвої структури, як вираження модусної категорії авторизації [15, с. 57–60]. Мовознавець слушно зауважує, що «авторизація як модусна категорія, що характеризує диктумну інформацію стосовно джерел або шляхів її отримання, утворює другий структурно-семантичний план речення, що вказує на суб'єкта сприйняття, констатації або оцінки явищ дійсності» [15, с. 60]. Усвідомлення модальності й авторизації як рівноцінних кваліфікативних категорій модусу створює умови для несуперечливого опису їхньої семантичної структури, адже дозволяє поряд із пропозицією описати й відношення до дійсності з погляду мовця та спосіб отримання ним цієї інформації. У реченнях з модальним значенням необхідності категорія авторизації має вираження за допомогою різних формальних засобів:

а) про власну, авторську інформацію сигналізують дієслівні предикати зі значенням логічної діяльності *думати, знати, здаватися* та ін., які у складі предикативної одиниці виконують або функцію опорного компонента для підрядної об'єктно-з'ясувальної частини, або вставного компонента, напр.: **Я так думаю, що мистецтво, література повинні мислити і говорити ясно, доступно всім, на кого вони спрямовані, кому служити прагнуть в ім'я людського поступу** (Василь Шевчук); **Індивідуальність, як мені здається, повинна бути соціальною, а не побутовою** (Роман Андріяшик); **Знаю я, що гріх се мій великий... що я повинен думати тільки про прийдешнє царство, але де ж взяти сили, щоб забути ту тяжку кривду, що нам заподіяли** (Адріан Кащенко);

б) повідомлення про «чужу» інформацію обов'язково передбачає вказівку на її автора, а тому називання особи, з якою автор повідо-

влення співвідносить джерело переказуваної інформації, напр.: **Він вважав, що польське відродження повинно завершитися соціальною революцією** (Роман Андріяшик); **Дехто з колег вважав, що треба їм не давати замислюватись у цьому кризовому переростковому віці, бо думка підлітка неодмінно шугатиме вбік, кудись у пороки, вади, в гріхи!..** (Олесь Гончар); **Розумні, але наївні люди-утопісти гадали – будівництво нового життя треба розпочинати з театру** (Олесь Гончар). Варто зазначити, що оцінка автором повідомлення іншої особи як суб'єкта логічної діяльності віддзеркалюється за допомогою використання дієслів тих самих семантичних груп: логічної діяльності та оцінки, які входять до складу головної частини складнопідрядного об'єктно-з'ясувального речення.

Таке оформлення авторизації В.Д. Шинкарук називає експліцитним [15, с. 58]. Очевидно, що маркування інформації, висловленої в повідомленні як «чужої», неможливе без вказівки на її джерело, тобто за будь-яких умов потребує спеціальних формальних засобів вираження, пор.: **Технократ вважав, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультиватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпитись сортність майбутньої сталі** (Олесь Гончар) – **Чув, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультиватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпитись сортність майбутньої сталі; Думали, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультиватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпитись сортність майбутньої сталі** – здійснені трансформації засвідчують збереження семантичного відтінку «переказування» інформації, а отже, вказують на вторинність її походження.

Подібно до модального значення потенційності підставами твердження про необхідність можуть також виступати чинники об'єктивного і суб'єктивного характеру [4, с. 214–216].

Детермінувальний фактор об'єктивного характеру являє собою необхідну причину реалізації потенційної дії, що перебуває у сфері, незалежній від волі учасників ситуації необхідності, напр.: **Треба було поспішати, щоб до вечора дістатись хоч би до підніжжя гір** (Роман Іваничук); **Все, що минуло, здавалось йому тепер вервечкою снів, бо дійсність**

для нього починається нині, а сні повинні канути навіки в небуття (Роман Іваничук); **Перш ніж очищати, треба охолодити газ, знизити його температуру** – в цьому проблема (Олесь Гончар).

Суб'єктивізм детермінувального фактора ситуації необхідності зумовлений особистими інтенціями суб'єкта волевиявлення і не залежить від об'єктивних причин, напр.: *У Марії одразу виникає рішення. Вона повинна бути не просто одностороннім, не просто захопленою шанувальницею, ні, вона хоче бути помічницею, вона сама повинна щось робити* – налагоджувати зв'язки, передачу «Колокола», усіх видань «Вольной русской типографии» додому, на Україну і навпаки – матеріалів звіти (Оксана Іваненко); *І дивна річ: з першого слова мати повірила їм, відчула, що не повинно бути таємниць від цих людей, які віднині теж відповідають нарівні з нею, якщо не більше, за її таке буйне, невлаштоване душею*

дитя (Олесь Гончар); **Маючи схильність думати, що все повинно йти за їх планом, ці люди дивуються тої ж миті, тільки-но події відбуваються інакше, причому вони часто ображаються навіть у тих випадках, коли справа їх самих не стосується** (Роман Андріяшик).

Висновки. Таким чином, видається можливим твердити, що класифікація речень з модальним значенням необхідності за сферою виникнення детермінувального фактора відбувається у двох напрямках: з урахуванням колективності/індивідуальності його походження та суб'єктивного/об'єктивного характеру. Досліджувані одиниці поділяємо на конструкції, в яких детермінувальний фактор має колективне походження й об'єктивну природу, утворення з модальним значенням необхідності, що формується внаслідок дії детермінувального фактора індивідуального об'єктивного та індивідуального суб'єктивного характеру.

Література:

1. Баган М. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Загнітко А.П. Функційність у синтаксисі. Граматики слов'янських мов: основа типології і характерології : тематичний блок. *XV Міжнародний з'їзд славістів* (20.08 – 27.08.2013, Мінськ, Республіка Білорусь). Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2013. С. 19–36.
4. Загородская Е.А. Модальность необходимости и ситуации необходимости в значении потребности (на материале французского языка). *Теоретические проблемы функциональной грамматики* : матеріали Всерос. науч. конф. (Санкт-Петербург, 26–28 сентяб. 2001 г.). Санкт-Петербург : Наука, 2001. С. 213–220.
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса : монографія, 5-е изд., стереотип. Москва : КомКнига, ЛКИ, 2007. 368 с.
6. Іваницька Н.Л. Трьохелементний присудок в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1973. № 1. С. 16–24.
7. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
8. Косенко К.О. Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. НАН України. Ін-т укр. мови. Київ, 2010. 20 с.
9. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
10. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій : монографія, вид. 2-ге. Луцьк : РВВ «Вежа», 2004. 393 с.
11. Паславська А.Й. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 290 с.
12. Рогожа В.Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 16 с.
13. Ситар Г.В. Описові предикати з модальним компонентом в українській мові: структура й семантика. *Лінгвістичні студії*. Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 20: На честь 55-річчя професора А.П. Загнітка. С. 145–151.
14. Телецька Т.В. Предметна модальність і модальність вірогідності у мові та мовленні (на матеріалі української, російської, французької та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.15 «Загальне мовознавство». Одеса, 2005. 20 с.
15. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія. Чернівці : Рута, 2002. 272 с.
16. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

References:

1. Bagan, M. (2012). *Katehoriia zaperechennia v ukrainskii movi: funktsionalno-semantychni ta etnolinguistychni vyjavy* [The category of negation in the Ukrainian language: functional-semantic and ethnolinguistic manifestations]. A monograph. Dmytro Burago Publishing House – Vydavnychy dim Dmytra Buraho. Kyiv. 376 p. [in Ukrainian].
2. Vykhoanets, I.R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Textbook. Kyiv: Lybid. 368 p. [in Ukrainian].
3. Zagnitko, A.P. (2013). *Funktsiunist u syntaksysi. Hramatyky slovianskykh mov: osnova typolohii i kharakterolohii: tematychnyi blok* [Functionality in syntax. Grammars of Slavic languages: the basis of typology and characterology: thematic block]. *KMM Publishing House – Vyd-vo TOV «KMM»*. Kyiv. P. 19–36 [in Ukrainian].
4. Zagrodskaia, E.A. (2001). *Modalnost neobkhodimosti i situatsii neobkhodimosti v znachenii potrebnosti (na materiale frantsuzskogo yazyka). Teoreticheskie problemi funktsionalnoi grammatiki* [Modality of necessity and situations of necessity in the meaning of necessity (on the material of the French language). Theoretical problems of functional grammar]. *Materiali Vseros. nauch. konf. – Materials Vseros. science conference*. St. Petersburg: Nauka. P. 213–220. [in Russian].
5. Zolotova, G.A. (2007). *Kommunikativnie aspekty russkogo sintaksisa* [Communicative aspects of Russian syntax]. A monograph, 5th ed., stereotype. Moscow: KomKnyga, LKY. 368 p. [in Russian].
6. Ivanytska, N.L. (1973). *Trokhoelementnyi prysudok v ukrainskii movi* [Three-element predicate in the Ukrainian language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*. No. 1. P. 16–24 [in Ukrainian].
7. Karanska, M.U. (1995). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Syntax of modern Ukrainian literary language]. Teaching manual. Kyiv: Lybid, 312 p. [in Ukrainian].
8. Kosenko, K.O. (2010). *Predykatsna osnova ta semantyko-hramatychna dyferentsiatsiia diieslivnykh zviazok v ukrainskii movi* [Predicate base and semantic-grammatical differentiation of verb connections in the Ukrainian language]. *PhD's thesis. In-t ukr. movy – Institute of Ukrainian languages*. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
9. Kostusiak, N.M. (2012). *Struktura mizhrivnevnykh katehori suchasnoi ukrainskoi movy* [The structure of interlevel categories of the modern Ukrainian language]. A monograph. *Nats. un-t im. Lesi Ukrainky – National University named after Lesya Ukrainka*. Lutsk: Volyn. 452 p. [in Ukrainian].
10. Mirchenko, M.V. (2004). *Struktura syntaksychnykh katehori* [Structure of syntactic categories]. A monograph. Vyd. 2-he. Lutsk: RVV «Vezha». 393 p. [in Ukrainian].
11. Paslavska, A.Y. (2005). *Zaperechennia yak movna universalii: pryntsyipy, parametry, funktsionuvannia* [Denial as a linguistic universal: principles, parameters, functioning]. A monograph. *Vydavnychy tsestr LNU im. Ivana Franka – LNU Publishing Center named after Ivan Franko*. Lviv. 290 p. [in Ukrainian].
12. Rogozha, V.G. (2005). *Zasoby vyrazhennia volovoi modalnosti v tekstakh kodeksiv Ukrainy* [Means of expressing volitional modality in the texts of the codes of Ukraine]: *PhD's thesis*. Kyiv. 16 p. [in Ukrainian].
13. Sytar, G.V. (2010). *Opysovi predykaty z modalnym komponentom v ukrainskii movi: struktura y semantyka* [Descriptive predicates with a modal component in the Ukrainian language: structure and semantics]. *Linhvistychni studii – Linguistic studies*. Donetsk: DonNU. Vyp. 20: Na chest 55-richchia profesora A.P. Zahnitka – Edition 20: In honor of the 55th birthday of Professor A.P. Zagnitko. P. 145–151 [in Ukrainian].
14. Teletska, T.V. (2005). *Predmetna modalnist i modalnist virohidnosti u movi ta movlenni (na materialii ukrainskoi, rosiiskoi, frantsuzkoi ta anhliiskoi mov)* [Subject modality and modality of probability in language and speech (based on the material of Ukrainian, Russian, French and English languages)]. *PhD's thesis*. Odesa. 20 p. [in Ukrainian].
15. Shynkaruk, V.D. (2002). *Katehori modusu i dyktumu u strukturi rechennia* [Categories of mode and dictum in sentence structure]. A monograph. Chernivtsi: Ruta. 272 p. [in Ukrainian].
16. Shulzhuk, K.F. (2004). *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]. A textbook. *Vydavnychy tsestr «Akademiia» – “Akademiya” Publishing Center*. Kyiv. 408 p. [in Ukrainian].